

Л.Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
НАДУ при Президентові України*

ОСВІТЯНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Проаналізовано освітянську діяльність Д.І. Яворницького в якості учня, студента, викладача середніх навчальних закладів, Московського та Катеринославського університетів, Дніпропетровського інституту народної освіти, дослідження ним проблем розвитку освіти нашого краю.

Проблеми освіти посідали значне місце у житті і творчості видатного українського історика Д.І. Яворницького. Але, хоча Д.І. Яворницькому присвячено досить широке коло досліджень, достатньо назвати праці І.М. Гапусенка та М.М. Шубравської [1; 8], біографічні нариси О.І. Гуржія, І.І. Сварника, Г.К. Швидько [2; 5; 7] та ін., проте ця проблематика досі не знайшла відповідного висвітлення в науковій літературі. Тому метою даної публікації є аналіз ролі та місця освіти, освітньої діяльності в житті видатного дослідника козацького краю.

Народившись у провінції, Д.І. Яворницький змушений був докласти чимало зусиль для отримання якісної освіти. На початку другої половини ХІХ ст. перед юнаком з неможливої сім'ї сільського псаломщика, а згодом дяка, у цьому плані відкривалося небагато можливостей. Одним з найбільш доступних варіантів після отримання початкової освіти у рідному селі Сонцівці Харківського повіту було продовження з 1867 р. навчання у повітовому училищі, фактично тупиковому навчальному закладі з трирічним терміном навчання. Навчальний план училища включав Закон Божий, священну і церковну історію, російську мову, арифметику, початки геометрії, скорочені загальну і російську історію, чистописання, креслення і малювання. Оскільки за Статутом 1828 р. навчальні плани повітового училища і гімназії не співпадали, то для випускника училища тим самим перекивався шлях до останньої, а отже, і до університету [8, с.14–15].

Тому для 18-річного юнака, після закінчення у 1874 р. Харківського

повітового училища, єдиною можливістю продовжити навчання був вступ до Харківської духовної семінарії, створеної на базі знаменитого Харківського колегіуму після реорганізації у 1817 р. українських середніх духовних навчальних закладів. Очевидно, як зазначає О.І. Гуржій, тут не обійшлося також без впливу батька-священнослужителя. Тим більше, що якраз незадовго до вступу Д.І. Яворницького семінарія зазнала чергового реформування на основі нового статуту духовних училищ від 14 травня 1867 р. За статутом у духовних семінаріях суттєво розширювалося викладання загальноосвітніх дисциплін і вони за програмами навчання наближалися до гімназій, що полегшувало їхнім випускникам вступ до університетів. У семінаріях встановлювався шестирічний термін навчання, причому перші два роки всі семінаристи знаходилися на «казенному утриманні», що було немаловажним для Д.І. Яворницького, а наступні чотири роки воно передбачалося лише для тих, хто давав зобов'язання стати священником після закінчення навчального закладу [2, с.6; 9, с. 253–254; 10, с. 80–81].

Проте Д.І. Яворницький, закінчивши за три роки чотири загальноосвітні класи семінарії і не бажаючи вчитись на її останніх богословських курсах, залишив семінарію і в 1877 р. успішно склав іспити на історико-філологічний факультет Харківського університету, який мав відділення історії, слов'яно-російської та класичної філології. Термін навчання на ньому складав чотири роки. Згідно з університетським статутом 1863 р. навчальний процес на історико-філологічному факультеті мали забезпечувати 12 професорів та 7 доцентів у складі 12 кафедр: філософії, грецької словесності, римської словесності, порівняльної граматики індоєвропейських мов, історії російської мови і російської літератури, історії загальної літератури, слов'янської філології, загальної історії, російської історії, церковної історії, теорії та історії мистецтв. Найбільший вплив на становлення молодого дослідника справили видатні вчені О.О. Потебня та М.Ф. Сумцов. Значною мірою під їхнім впливом студент зміцнився у своєму виборі напряму подальшої наукової діяльності: дослідженні історії запорозького козацтва [1, с. 5–6; 4, с. 3–4; 5, с. 8].

У 1881 р. Д.І. Яворницький закінчив університет, і факультет порушив клопотання про залишення обдарованого студента позаштатним «стипендіатом для підготовки до професорського звання» по кафедрі російської історії, тобто про його вступ до сучасної аспірантури. Відповідно до університетського статуту стипендія призначалася на два роки, але за клопотанням факультету могла бути продовжена ще на один рік.

Стипендіати користувалися консультаціями професорів, яким кожне півріччя подавали письмові роботи. Через два роки після зарахування стипендіати екзаменувались на ступінь магістра, тобто проходили усні випробування за рядом предметів факультету, визначених Положенням про вчені ступені від 4 січня 1864 р., і готували магістерську дисертацію [1, с. 5; 4, с. 13; 6, с. 32].

Рада університету навесні 1882 р. підтримала клопотання факультету і Д.І. Яворницький розпочав активну наукову роботу, але через непорозуміння із попечителем Харківського навчального округу щодо зміни проблематики досліджень про запорозьке козацтво він був позбавлений стипендії. Більше того, в умовах наступу реакції 80-х рр. XIX ст. його восени 1884 р. звинуватили в українофільстві і незабаром звільнили з роботи. Унаслідок цього він був змушений у 1885 р. переїхати до Петербурга, де протягом п'яти наступних років, як перед тим у Харкові, викладав історію у ряді столичних середніх навчальних закладів, зокрема, в Миколаївському сирітському інституті шляхетних дівчат, у другому кадетському корпусі, приватній гімназії Стоюніної, театральному училищі тощо та на педагогічних курсах, не полишаючи досліджень історії запорозького козацтва [8, с. 18–19, 25, 30]. У 1888 р. Д.І. Яворницький видав двотомник «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу», в якому торкнувся і проблем розвитку освіти на Запорожжі. Зокрема, розповів про діяльність січової школи [12, с. 254]. Активна наукова і громадська діяльність стали приводом для двох спроб міністра народної освіти І.Д. Делянова (1887 та 1891 рр.) заборонити йому викладати у навчальних закладах. Якщо перше розпорядження міністра вдалося скасувати завдяки втручання передової петербурзької інтелігенції, то друге набуло чинності і 1892 р. Д.І. Яворницький змушений був поїхати до Середньої Азії для участі в археологічних розкопках, фактично на заслання [7, с. 661–662].

З Середньої Азії весною 1895 р. він переїздить до Варшави, де при Варшавському університеті склав екзамени на ступінь магістра російської історії, а восени 1896 р. за сприяння видатного історика В.О. Ключевського влаштувався приват-доцентом кафедри російської історії Московського університету. Приват-доценти були позаштатними викладачами, яких університети могли залучати у необмеженій кількості, як правило, для читання спецкурсів. На відміну від ординарних та екстраординарних професорів, які затверджувалися на посаді міністром народної освіти, приват-доценти приймалися з дозволу попечителя навчального округу за рішенням факультету. У Московському універ-

ситеті Д.І. Яворницький читав лекції з археології та історії українського («малоросійського») козацтва, викладав також у Московському Строгановському училищі, вів активну наукову та літературно-громадську діяльність, зокрема, завершив свою тритомну «Історію запорізьких козаків» (1892–1897 рр.). За активної підтримки іншого видатного російського вченого Ф.Є. Корша він зміг, нарешті, 29 квітня 1901 р. захистити в Казанському університеті магістерську дисертацію. На захист учений представив виправлений і доопрацьований перший том «Історії запорізьких козаків», який вийшов 1900 р. у Москві другим виданням [5, с. 8–9; 6, с. 28; 8, с. 62–63, 84].

У першому томі Д.І. Яворницький набагато ширше, ніж у двотомнику «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу», дослідив розвиток освіти у нашому краї, присвятивши цій проблематиці спеціальний розділ. Він відзначав, що школи на Запорожжі виникли уже на ранньому етапі існування козацтва і поділялися на січові, монастирські та парафіяльні в паланках. Перша згадка про відкриття школи у нашому краї відноситься до останньої чверті XVI ст., коли, за словами Д.І. Яворницького, близько 1576 р. була влаштована перша у Запорозьких Вольностях невелика дерев'яна церквися св. Миколи «з шпиталем, дзвіницею і школою при ній». У 1602 р. тут було засновано військовий Пустино-Микільський монастир і школа продовжувала існувати при ньому. В ній «навчалися малі й дорослі хлопці та юнаки під керівництвом самарського ієромонаха; навчальними предметами були грамота, молитви, Закон Божий і письмо» [11, с.198–200, 311].

Січова школа знаходилася при січовій Покровській церкві. Головним учителем січової школи був ієромонах-уставник, який не тільки навчав, але й піклувався про своїх вихованців, доповідав кошовому отаману про перебіг подій у школі. Д.І. Яворницький показав, що січові школяри, яких налічувалося до 30 дорослих козаків та до 50 підлітків, мали особливий, але схожий на все військо громадський устрій: обирали зі свого середовища двох отаманів – одного для дорослих, другого – для дітей, і на власний розсуд або залишали їх на цих посадах, або скидали після закінчення навчального року. Вони мали спільні шкільні кошти, що зберігалися завжди у старшого. Прибутки школяри отримували частково від «наказних» батьків, частково за дзвоніння у дзвони й читання псалтиря по померлих козаках, за продаж ладану в січовій церкві, за колядку під вікнами січового товариства й привітання його у свята Різдва Христового, Нового Року й світлого Воскресіння Христового. Крім того, січові школяри отримували певну частку бойових

припасів – свинцю й пороху, які щороку присилали зі столиці в Січ на все Запорозьке Війське Низове, оскільки навчалися у школі не тільки грамоті, а й військовій справі [11, с. 311].

Що стосується парафіяльних шкіл, то Д.І. Яворницький зазначав, що у 1766 р. на загальній військовій раді було ухвалено рішення про облаштування парафіяльних шкіл майже при всіх церквах і з посланням на єпископа Феодосія (Макаревського) підкреслював, що у підсумку церква з дзвіницею, з одного боку якої був шпиталь, а з другого – школа, становила необхідну належність будь-якої православної парафії у Запорозькому краї. Багато уваги в школах приділяли музичному вихованню, деякі з них називалися школами «вокальної музики та церковного співу». Зокрема, такою була школа, переведена у 1770 р. з Січі у с. Орловщину, її керівником – улюбленець останнього кошового отамана П.І. Калнишевського, талановитий музикант і співак Михайло Кафізма [11, с. 203, 311–312].

Козацькі школи, відзначав Д.І. Яворницький, були одним із джерел отримання відносно високого на той час рівня грамотності на Запорожжі. Певне уявлення про нього дають такі дані: в 1763 р. в одному з куренів Січі на 13 неписьменних було 15 грамотних. У 1779 р., вже після падіння Січі, коли запорожці склали присягу на вірність російському престолу, з 69 козаків, що присягали, 37 були грамотними [11, с. 312].

З 1902 р. і протягом наступних майже 40 років життя Д.І. Яворницького було пов'язане з Катеринославом-Дніпропетровськом. Хоча у цей період головною справою його життя була розбудова історичного музею, але у дореволюційний період він був тісно пов'язаний з освітою як діяльністю у Катеринославській «Просвіті» та участю у роботі курсів народних учителів, які проводилися губернським земством, так і діяльністю в Катеринославській ученій Архівній комісії, основне ядро якої, разом з Д.І. Яворницьким, склали вчителі середніх навчальних закладів І.Я. Акінфієв, В.О. Біднов, І.Ф. Вертоградов, В.В. Данилов, Д.І. Дорошенко, Я.В. Локоть, В.І. Пічета, А.С. Синявський та ін., і в збірниках якої була опублікована ціла низка праць, присвячених розвитку освіти на Катеринославщині у XVIII – на початку XX ст.

Після 1917 р. Д.І. Яворницький, не залишаючи керівництва історичним музеєм, одночасно обирається професором створеного у 1918 р. Катеринославського університету, а після його реорганізації 1920 р. продовжив викладати у Катеринославському (Дніпропетровському) інституті народної освіти, де очолював кафедру українознавства. Проте, у 1933 р. його усунули від керівництва музеєм і від викладацької роботи у

відновлюваному університеті. У ці тяжкі роки він продовжував займатися науковою роботою, зокрема у 1937 р. підготував до друку «Історію міста Катеринослава» [3, с. 38, 60, 63].

Помітне місце в книзі відведено аналізу розвитку освіти у молодому місті. Д.І. Яворницький висвітлив становлення освіти, починаючи з Катеринослава I, в якому у 1782 р. діяло два училища для дітей дворян і різночинців, які навчалися у них російській граматиці, катехізису, німецькій, французькій і турецькій мовам, арифметиці, геометрії, інструментальній та вокальній музиці [13, с. 20].

Розлого описані плани створення другого в Росії після Московського, «розкішного університету» разом з музичною і мистецькою академією та двома училищами — хірургічним і народним, запрошення до нього як зарубіжних професорів де Гоена, Гібала, композитора Дж. Сарті, так і вітчизняних професорів В. Прокоповича, М. Ліванова, викладачів В. Неретіна, Г. Захарченка, М. Бухарова, купівлю для новостворюваного університету бібліотеки архієпископа Євгена Булгариса. Д.І. Яворницький указував, що метою заснування університету було не тільки поширення освіти в краї, але й посилення впливу Росії на Балканах, оскільки він призначався для навчання, крім підданих Росії, також вихідців із сусідніх країн «наипаче же единовѣрныхъ с нами» [13, с. 32–38]. Тобто, розвиток Північного Причорномор'я і його столиці — Катеринослава, розглядався під кутом зору реалізації так званого «грецького проекту» — зовнішньополітичної програми російського уряду другої половини XVIII ст., яка передбачала витіснення Османської імперії до Азії, встановлення російського панування на Балканах і відродження Візантійської імперії на чолі з Костянтином, онуком Катерини II.

Однак, як відомо, початок у 1787 р. російсько-турецької війни, яка вимагала великих матеріальних і людських ресурсів, став на заваді реалізації цих замислів. Війна, а потім і смерть у 1791 р. головного ініціатора розбудови міста Г.О. Потьомкіна, так і не дали змогу втілити ці плани в життя. З усіх задумів було реалізовано лише один — відкриття головного народного училища. Виникнення такого типу навчальних закладів пов'язане з освітньою реформою 80-х рр. XVIII ст. Згідно «Статуту народним училищам у Російській імперії», затвердженому Катериною II 5 серпня 1786 р., запроваджувалися народні училища двох типів: чотирикласні з п'ятирічним терміном навчання головні народні училища, що наближалися за своїм курсом до середніх шкіл і які мали бути створені у всіх губернських містах, та двокласні малі народні училища,

зміст навчання в яких відповідав першим двом класам головних училищ, що створювалися у повітових містах.

Відкриття головних і малих народних училищ у містах Катеринославського намісництва та Таврійської області з метою підготовки юнаків для вступу до Катеринославського університету передбачалося вже указом імператриці від 4 вересня 1784 р. Проте, зазначав Д.І. Яворницький, лише 12 травня 1792 р. послідувало височайше призначення І.В. Бебера директором народних училищ, які мали відкриватися у Катеринославському намісництві. Головне народне училище у нашому місті було відкрито згідно з рескриптом Катерини II на ім'я правителя Катеринославського намісництва В.В. Нечуй-Коховського від 15 червня 1792 р. 31 травня 1792 р. голова Комісії по заснуванню училищ П.В. Завадовський повідомив В.В. Коховського, що, виконуючи височайше повеління, він направляє до Катеринослава чотирьох вчителів, надсилає височайше затверджений статут, в якому міститься все, що стосується заснування училищ, змісту їх, управління і поширення, дає деякі поради і пояснення. Зокрема, голова комісії передавав на розсуд губернатора можливість відкриття училища тимчасово в іншому місті, «буде в вашем по новости его столь малое число учеников окажется, что училища открытъ было бы некем» [13, с. 37, 95–97].

Дійсно, місто існувало на новому місці всього сьомий рік і дещо пізніше, за даними 1798 р., в ньому мешкало понад 2800 осіб. Але В.В. Коховський, підкреслював Д. І. Яворницький, прийняв рішення про відкриття училища в губернському центрі. 14 квітня 1793 р. до Катеринослава прибув директор народних училищ І.В. Бебер разом з учителями і 17 квітня відбулося урочисте відкриття училища, до якого спочатку записалося у перші два класи 25 учнів, а через три дні, коли почалися заняття, їх стало вже 36 [13, с. 99–101].

Крім того, у 1795 р. з Кременчука до Катеринослава були переведені два казенних училища з пансіонерами — чоловіче з 58 вихованцями, які мали відвідувати головне народне училище, й жіноче з 62 вихованками, що займалися окремо. Але у 1797 р. вони були закриті. Ще одна школа існувала на суконній мануфактурі, на що, на думку Д.І. Яворницького, вказував контингент фабричних писарів, який складався і поповнювався із синів фабричних робітників. Про це свідчить і відомість витрат Катеринославської казенної палати за 1794 р., де вказувалося на відпуск грошей «в училище внутреннегo суконной фабрики производства» [13, с. 30, 37, 75].

Іншим навчальним закладом Катеринослава в цей час була духовна

семінарія. Духовний регламент 1721 р. вимагав відкриття у кожній єпархії семінарій, де б навчалися діти духовенства «дабы от них польза государству и отечеству впредь была». Тому, відзначав Д.І. Яворницький, і в «начертании города», власноруч написаного Г.О. Потьомкіним і поданого на затвердження Катерини II, значилася «архиепископия при соборной церкви Преображения, с дикастериею и духовной школой». «Схола» в цей час знаходилася тимчасово в Полтаві, оскільки в Катеринославі їй ще не було де розміщуватися. Семінарія була створена з ініціативи першого архієпископа Словено-Херсонської єпархії Євгена Булгариса у 1777 р., у 1797 р. вона разом з кафедрою за наказом Павла I переводиться до Новомиргорода, а в 1803 р. Олександр I затвердив рішення Св.Синоду про перенесення кафедри разом з консисторією та семінарією до Катеринослава, куди вона, нарешті, й переїхала влітку 1804 р. [13, с. 24, 103–105].

Наступний етап розвитку освіти нашого краю визначався реформою освіти Олександра I на початку XIX ст. Згідно зі Статутом 1804 р. головні народні училища мали перетворитися на гімназії. Урочисте відкриття катеринославської гімназії відбулося 1 серпня 1805 р., її першим директором був призначений Д.Т. Мізко. Завдяки його передбачливості й енергії гімназія з самого початку розташувалась у власному приміщенні на вул. Клубній (нині вул. Леніна), де знаходилась до побудови у другій половині XIX ст. нового приміщення на Соборній пл. (пл. Жовтнева). Разом з гімназією було відкрите повітове училище [13, с. 101–103].

Д.І. Яворницький дав також короткий нарис подальшого розвитку освіти у Катеринославі. Відповідно до олександрівської реформи духовних навчальних закладів з духовної семінарії у 1817 р. виділяється чоловіче духовне училище, яке за новим статутом 1867 р. перетворюється на самостійний навчальний заклад, тоді ж відкривається єпархіальне жіноче училище. У 1870 р. у місті засновується жіноча гімназія, а в 1875 р. — реальне училище. Водночас, у місті діяли казенне єврейське училище 1-го розряду (з 1850 р.) та талмуд-тора (з кінця 50-х рр.) [13, с. 106].

У 1899 р. з метою підготовки фахівців для розробки і вивчення багатих і різноманітних мінеральних родовищ у надрах губернії було відкрите Катеринославське вище гірниче училище, перетворене у 1912 р. на гірничий інститут. Його викладачі у 1913 р. ініціювали створення Катеринославських вищих жіночих курсів, які проте змогли відкритися на підставі закону про приватні курси від 4 червня 1914 р. лише восени 1916 р. у складі медичного та фізико-математичного факультетів. Пер-

ший набір на курси складав 800 курсисток, наступного року на них почали приймати й чоловіків і таким чином, зазначав Д.І. Яворницький, залишався один крок до відкриття у місті університету [13, с. 135, 142, 143].

Катеринославський університет відкрився 1918 р. на базі ВЖК та Катеринославського учительського інституту, навчального закладу закритого типу з трирічним курсом навчання, який був заснований у 1910 р. і здійснював підготовку учителів міських і вищих початкових училищ. Університет, хоча й отримав статус приватного, був заснований у повному складі, тобто мав усі чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний та медичний. Першим ректором Катеринославського університету став професор М.Й. Лебедев. Далі Д.І. Яворницький описав процес утворення у 1920 р. на базі університету медичного інституту й Вищого інституту народної освіти та реорганізацію останнього у 1933 р. знову на університет, а також відкриття у Дніпропетровську металургійного, транспортного, будівельного, сільськогосподарського, фармацевтичного, хіміко-технологічного інститутів [с. 143–145].

Таким чином, Д.І. Яворницький практично протягом усього життя був тісно пов'язаний з освітою, спочатку протягом 14 років як учень Харківського повітового училища, Харківської духовної семінарії і студент Харківського університету, пізніше протягом майже чверті століття як професорський стипендіат Харківського університету, викладач у середніх навчальних закладах Харкова і Петербурга, приват-доцент Московського і професор Катеринославського університетів та Дніпропетровського інституту народної освіти. З освітньою проблематикою він був тісно пов'язаний і як науковець. Його творчий доробок з досліджень розвитку системи освіти нашого краю не втратив свого значення і сьогодні.

Бібліографічні посилання

1. Гапусенко І.М. Дмитро Іванович Яворницький. — К., 1969.
2. Гуржій О.І. Людина, повна любові і знань// Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. — Д., 1989. — С. 5–9.
3. Історія Дніпропетровського національного університету/ Голова редкол. М.В. Поляков. — Вид. 3-тє, перероб. і доп. — Д., 2003.
4. Общий устав Императорских Российских университетов. — СПб., 1863.
5. Сварник І. Від перекладача// Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків/ Пер. з рос. І.І. Сварника: У 3 т. — Л., 1990. — Т.1. — С. 5–10.

6. Устав Императорских Российских университетов. – СПб, 1884.
7. *Швидько Г.* Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович// Довідник з історії України/ За ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста: У 3 т. – К., 1999. – Т.3. – С.661 – 663.
8. *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972.
9. *Федоров В.А.* Церковные реформы в России в 60-70-е годы XIX в. // П.А. Зайончковский (1904–1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем. – М., 1998.
10. *Федоров В.А.* Духовное образование в русской православной Церкви в XIX в.// Педагогика – 2000. – № 5. – С. 75 – 83.
11. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків/ Пер. з рос. І.І. Сварника: У 3 т. – Л., 1990. – Т.1.
12. *Яворницький Д.І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч.І; Ч.ІІ. – К., 1995.
13. *Яворницький Д.І.* Історія міста Катеринослава/ Упоряд. В.А. Сирота, В.С. Чернишов. – Вид. 2-е, доп. – Д., 1996.

Надійшла до редколегії 07.10.2007 р.

УДК 94(477.63) «18/19»

Л.М. Лучка

Дніпропетровський національний університет

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ КАТЕРИНОСЛАВА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Досліджено творчий внесок Д.І. Яворницького у розвиток катеринославських бібліотек початку ХХ ст. Увага дослідника сфокусована на формуванні бібліотечних фондів зібрань Катеринослава, їх поповненні посередництвом особистих зв'язків Д.І. Яворницького з видатними українськими та російськими діячами.

Спадщина Д.І. Яворницького належить до кращих надбань культури українського народу. Наукова діяльність видатного вченого, етнографа,

© Л.М. Лучка, 2007